नं० ६३६-घ

चारुचर्योपदेशः

कर्त्ता क्षेमेन्द्रः

पत्राणि ४ (चत्वारि)
(सम्पूर्णम्)

नं० ६३६-घ

नं० ६३६-प

चारुचर्य्योपदेशः

पत्राणि ४ (चत्वारि) (सम्पूर्णम्)

श्री

ॐश्रीगुरवे शीलाभरणभगः सत्यनिष्ठः स्वर्गापवर्गदः जयति विजगत्पूज्यः सदाचारश्च वाच्युतः ब्राह्मे
मुहूर्ते चोत्थाय जपेन्निद्रां मत्वे दिनः पश्चात्प्रातः प्रबुद्धं हि श्रयति श्रीर्गुणान्वितम् पुण्यभूतशरीरः स्या
त्सततं स्नाननिर्मलः तत्याज्यहञ्चदा स्नानः पापं हञ्चव यार्जितम् न कुर्वीत क्रियां कांचिदनर्चित्वा म
हेश्वरः नरर्थेन रतं श्वतं नाभक्तेन तं यमः स्तमः श्राद्धं श्रद्धान्वितं कुर्याच्छास्त्रोक्तेनैव वर्त्मना भुवि पि
ण्डदो विद्वान्भीष्मः याणिनमान्ततोः नोन्नरस्यां प्रतीच्यां वा कुर्वीत शयने शिरः शय्याविपर्ययाज्जृम्भो
दितः प्राक्रमणपातितः अर्थिभक्ता वशिष्टं यन्न दशश्री यात्स्वदाप्रायः श्वेतार्थिरहितं भक्ता निजमां
साश्नो भवेत् जपहोमार्चनं कुर्यात्स्वयोन्नवरणः शुचिः पादशौचविहीनं हि प्रविवेश नलं कलिः
न संचरणशीलः स्यान्निशि निःशङ्कमानसः मोऽव्यः शीललीनो भूदचौरः श्वारशाकयः न कुर्यात्व
दारस्वामाभ्यासं स्त्रीषु वर्जयेत् हतो दशास्यः सीतार्थे हतः पत्न्या विदूरथः ८ न मयं व्यसनं क्ली
वः कुर्याद्वैतालचेष्टितम् हल्लयाहि पयुः सीवास्लणप्रहरणैः स्वयम् नेर्ष्याकलहमूलः स्याद्धेमा
मूलं हि संपदाम् ईर्ष्यामूलाद्धि प्रापनाशमवाप जनमेजयः न त्यजेद्धर्ममर्यादामपि क्लेशदशाश्रितः
हरिश्चन्द्रो हि धर्मार्थी सेहे चण्डालदासताम् न सत्यव्रतभंगेन कार्यं यो मात्र साधयेत् दर्दरो नरकक्ले
शं सत्यनाशाद्युधिष्ठिरः १५ ॥

नं० ६३६-घ

उपदेशशतकव्याख्या स्वस्पयि ४

ऊर्वीतसंगतं

गैसद्भिनो सुहृद्गिर्गुणवर्जितैः पराजव संगत्या प्राज्यराज्यं विभीषणः १८॥ गैमान्सर्पितं भस्मानो षयेत्त्र शकोपयेत् मान्
शापेन नर्गणां सर्पस्त्रे भवत्त्वयः १७ नराग्रहणतहेन निजयौवनदः सुतः कृतः कनीयान् ग्रणतस्वकं वर्तीययातिना १८ सामीसत्वनिधिः ऊर्वी
दानं सत्वमितं दयात्र पश्वाग्राप हृषितं बलिनाल्माधितोवं धेदानशेषस्य सुइये १९ दानं नान्योभिलस्य पात्रे प्रस्तुप
कृतिस्मुहृो वर्णाः कुंडलदानेश्रृंकलुषः शक्तिः याचुया २० ब्राह्मणान्नावमन्येत ब्रह्मशापो हि दुःसहः नरकात्मो
ब्रह्मशापात्पदी तिदगमत्रिचि २१ दंभादंभोचतं धर्मं नाचरेदं तनिष्फले ब्राह्मणपदं भलनास्त्रविद्या कर्णस्य निष्फ
ला २२ नासेव्यसेव्ययाद्देवार्थीनेयनेथियं भीष्मद्रोणादयो यातः लयं दुर्योधनाश्रयात् २३ परः प्राणापरिमा
णपरः कारुणवान्भवेत् मांसं कपोतरक्षार्थे स्वं शेपनाय ददौ शिबिः २४ अद्वेषपेशलं कुर्यान्मनः शमकोमलं बभूव
द्वेषदोषेण देवदानवसंक्षयः २५ अविस्मृतोपकारस्यान ऊर्वीतहृतनन्नतां हनोपकारिणं विप्रो नाडीजंघमथ
कृतः २६ स्त्रीजितो न भवेद्धीमानगाढरागवशीकृतः दशरथः कादशरथो जीवं मायाजितोत्यजत् २७ नस्वयं
स्वस्तुतिं नपरंस्त्रानिं गुणगणान्नयेत् स्वगुणस्तुतिवादेन ययातिः पतितो दिवः २८ त्यजेत्मृगयाव्यसनं हिंसायास
मलीमसं मृगयारसिकः पांडुः शापेन तनुमत्यजत् २९ तिपेहावशरीलीलं तान्त्र पारुष्यविषे स्नातान् वाक्पा
रुष्यरुषा चक्रे भीमः कुरुकुलक्षयं ३० पैशुन्यं सर्वमत्पाद्य पैशुन्येन गतो राहुश्चंद्रार्काभ्यां भक्षणी
यतां ३१ कुर्यात्क्रोधं च जनाभ्यसीलीनयां ध्यामानहारिणं बलियां ज्यापरो प्राप्त लाघवं क्रूरुषो द्रुमः ३२ नजात्सुहृ
टनं कुर्यात्क्रमेयर्मविदारणं चिच्छेदवरदनं शंभुर्ब्राह्मणो वेदवादिनः ३३ नवंधसंबंधिजनं दूषयेत्तनवर्जयेत् ३

तयत्तत्तयायाभृत्येनैनस्यविमानता २४ नविवादस्मरांगःस्याद्यपरेषाममर्षणे वाक्पारुष्यात्क्षिरक्षित्रांशिश्व
पालस्यैशोरिणा २५ गुणास्तेव नकुर्वीतमहतांमानवर्धनं हनुमानभवत्सुस्योरामकार्यभरक्षमः २६
गुणैश्चवादरंकुर्यानजानीजानन्तत्त्वविन् द्रोणिर्हिनोभवन्सूरःसूरस्त्वविदरःक्षमी २७ नात्यर्थमर्था
र्थिनयाथीमानत्वेहयमुक्तिनात श्रुतिर्दानाश्रवनश्रीर्मेध्यमानोस्त्वजाहितं २८ वैकर्तःकरतनेदलेदै
नकुर्यात्प्रीतिसंगाति वसिष्ठस्याहरेदेंनं विश्वामित्रेणमंत्रितः २९ नीत्रेनपासितानानामिंद्रिया
णांनविस्वसेत् विश्वामित्रोपिसोत्कंठाःकंठेजग्राहमेनकां कुर्यान्द्वियोगडःविमुदैर्वोभन्तस्यथीर
तो श्वसन्यामवधंकृत्वाद्रोणोगतधृतिर्हतः ३० नक्रोधयात्तथानस्यधोमानात्रेद्दयोवतो प
यौरात्तस्वन्द्रीमततजोरिपुवशः ३१ प्रभुःप्रसादेनोद्यास्त्वविनाशस्यदेमतिं स्वत्तयायोड
नेयकंबाणास्यतमयाच्युत ३२ विघ्योयोगीगतोदेगस्तिवयानोषयेकुरुं गुहसेवापरासेदेकाय
लेमादयांवावः ३३ भक्तंशक्तंहितेरक्तंनिर्दोषंनपरित्यजेत् रामःस्वकःसतोसीतांशोकपाल्या
न्तुरोभवत् ३४ रक्षेतल्यातिंगुणास्त्वत्वायशःकायस्यजीवनी व्यतस्तेतोजनेःस्वर्गमिंद्रयत्नः
भ्रनगतः ३५ नकदर्थनयाकस्येहस्त्रीतिग्रपलायिनी यत्राप्याश्वाडींदनाभ्यांहनाश्चीनेवस्व

द॰ श॰ २ 2

नः शान्तिवेयतमोजयोन्नाशान्तः शान्तिमातिपेन्त् कार्तवीर्यः ससंरंभं बबंध दशकंधरं ४८ वैरण
वचसि विश्वासो न भवेन्नित्यवैकृतवी ऋषिशृंगोपि निःसंगः शृंगारी वेश्यया हृतः ४९ अल्पमप्य
वमन्येत न शत्रुं बलदर्पितः रामेणागमः शिशुनाब्राह्मणपदयोर्जितः ५० हिंसाचारसमाचारो
न गच्छेद्धितसंभृतां जगद्वैरी जरासंधः पांडवेन द्विधा हृतः ५१ औचित्यप्रच्युताचारो यत्नात्स्वा
र्थं न साधयेत् व्याजवालिवधेनैव यत्क्षमाकीर्तिकलंकितः ५२ वर्जयेदिंद्रियजयी विजनेजन
नीमपि छत्रीकृतोपि प्रयत्नः कामितः शंबरोस्त्रियः ५३ न तीव्रतपसां कुर्यादीर्ष्यां विलवचाप
ले नेत्राग्निशलभीभावं भवेनैषोत्मनोभवं ५४ ॥ हलदरः ॥ न नित्यकलहक्रांते सक्तिं कुर्वी
त वैरनवे रुक्मी फलवृक्षायो ते यूते हलधृता हतः ५५ प्रभुप्रसादे सत्यांशां न कुर्यान्नर्मसात्रि
भे नंदेन मंत्री निहतः शाकटालो द्विवंधने ५६ न लोकायतवादेन नालिकेनव्ययेद्बुधं
हरिः हिरण्यकशिपं जघान स्तंभनिर्गतः ५७ अभ्युन्नतपदारूढः पूज्यान्नैवावमानयेत् नहुषः
शाक्रतामित्यच्युतो गस्त्यावमाननात् ५८ सांध्रिं विधायविवृण्णान्निः पांडुत्वी भवेत् संधिकृत्वा गं:
वधादिंद्राद्वृत्रेनिः शंकमानसः हितोपदेशं शृण्यात्कुर्वीत वचपैरितं विदुरेकमकृत्वाहि शोच्य

पं

कोरविसरः नबहुक्षणलोभेनरोगमंदःक्षुधंभवेत् प्रभूतान्नाज्यभुजोजाग्रंदहनस्याक्षिजायते ८१
यत्नेनशोषयेद्दोषानतुतीव्रव्रतैस्तनं नपस्यांभकर्णांध्रीत्रिसमनिद्राविवेचनः ८२ स्थिरतायांन
बध्नीयाद्गुविभावेप्रभाविष्णु रामोरत्कः शिबिः पांडुः ऊगतास्तिनराथिर्पः ८३ विडंबयेत्त्रद्द
ज्ञानांवाक्यंकर्मवध्नः किय: श्रीमतः प्राप्यवैदूष्यंविडंबितनतेऽर्जुने: ८४ नोपदेशोप्यभव्या
नांमिथ्याऊर्यान्नमादितं शक्रबाहुर्णपतस्नापिसलोणादैत्यसंततिः ८५ नतीव्रदोर्दैवैराणां
मन्युमननसिरोपयेत् कोपेनर्पस्यवन्द्रंदंखाणिक्यः समप्तभिर्दिनैः ८६ नसतोनांतपोदीप्तंकोपये
त्कोपपावकं वसीयदशाकंस्यवेदवत्पूजितं ८७ तत्समाराधयेद्वक्याविद्याविनयसाधनं
र्मायप्रददौत्तष्टोविश्वामित्रोस्यमंडले ८८ सत्यदेयंस्वयंदद्यायदलाहापयेन्नरः ङ्रुपदो
पन्द्वीराज्यंद्रोणेनाक्रम्यदापितः ८९ साधयेद्धर्मकर्मान्परस्परमबाधकान् त्रिवर्गसाध र्यो
नाप्नूपावभूवुःसगरादयः ९० स्वकल्पान्तूननाभिच्छेत्तल्पःस्यादयवाधिकः सोन्कर्षैरक
वंशोपिरामोभूत्स्वऊलाधिकः ९१ ऊर्यान्नीचोत्तमैःसतमात्मानंसमनोञ्चलां लोमपादेश्नी
र्धेभ्यःप्राप्तपार्थःकृतार्थतां ९२ स्वराराभोगःसभगःस्यान्नसक्तिविक्तार्थीः राज्येनजनकराजोः
॥ आपत्कालोपयुक्तासुकलासुस्यात्कृतश्रमः नृत्तवृत्त्याविराटस्यकिरीटीभवनेवसन् ॥

उ० भूनिर्लेपोभसिपद्मवत् ७३ नशिष्यसेवयालाभलोभेनस्याल्लघुर्गुरुः गुरुर्नयत्नयांच्याभिज्ञां
प्रा० लेभेहद्रस्पतिः ७४ ग्रहेष्वोलांत्यजेन्द्रार्द्रीरागवृद्धिविधायिनी चंद्रोविद्युताधिकंप्रीत्यैपत्नीर्निया
२ पिभूद्रुशः अथकालोपयकाल्पकलाप्यस्याहृतश्रमः नूनमप्यविविराटस्याकिदोदीभवेनेय
3 सन् ७६ नगीतवाद्याभिरतिविलासव्यसनीभवेत् वीणाध्वनौदव्यसनीवत्सप्रशः शत्रुणाहतः
७७ उद्दीनयेन्नीतोणनरामःऋसमकोमलः भान्भोगीभयाछिन्नेयैनेजोनिजमप्रातयत् ७८ ॥
पद्मवन्नयेत्कोपांभूर्तेभ्रमरभोज्यतां स्वैः क्रमेणनीतोर्थः श्रीहीनोभूत्स्वरात्पुयिः ७९ नोप
ग्र देशान्हतंप्राप्तंभग्नेऽभूभनिभस्त्यजेत् पार्थोविस्मृतगीतार्थः साम्रूयःकलहोभवेत् ८० नत्र
प्रायत्नेमेस्वंर्थकार्यमार्थःकथंचन उत्रात्पितप्रश्रतोभूद्रूतनसूनुस्तरणोपमः ८१ नशात्रुशेषेहू
ष्याणांस्वंदेवार्थेसमर्पयेत् निष्प्रतापोभवत्कर्णः शल्यनेजोवधार्थिनः ८२ नलब्धप्रभुसत्सा
नेफलक्लेशंसमाश्रयेत् ईश्वरेणाभूतोमन्थ्रितीणपवत्तपापति ८३ अनेकस्वरूपक्रमाचारंनन्य
जेत्साधसेवितं दैत्यानांश्रीवियोगोभून्स्वधर्मक्षतात्मनां ८४ श्रियःऊर्पास्वलायिन्याबंधा
यत्तणसंग्रहं दैत्यांत्यक्ताश्रिनादेवानिर्गुणांस्तणाश्रयात् ८५ पदाग्निगांगुहंदेवंनवोश्चिद्वंस

येन्हृतं दानवानां विनष्टाश्रीर्हासिद्दष्टस्पृहस्तथैषा प्रतिलोमविवाहेषु न कुर्यात्तत्र तिस्पृहां ययातिश्च अ
कन्यायां सस्पृहो म्लेच्छतां गतः ८७ नृपार्थं कुल विद्यादिहीनो नोपसेवेद्धि मं हंसं तमसा पत्नीरी
रावणं वानरानव: ८८ परोपकारे संसारे त्रैकुं चीनसत्ववान् विदधे भगवान्बुद्धः सर्वसत्वोद्धृतो थियं
८९ वंश्यानां वारयेद्वैरं नैव्यपत्याश्रयो भवेत् कुरुपांडवसंग्राममेवाकथयेन हलायुधः ९० द्विजप्रिया
ह्वथामदत्तं मित्रं त्रायेत दुर्गतं यथा मित्रोपजीव्योभूद्दैवि कल्पनकः बलि: ९१ ब्रह्मचारी गृहस्था
स्याद्वानप्रस्थो यतिक्रमात् आश्रमादाश्रमं यातः ययातिप्रभवो नृपः ९२ न कुर्यादभिचारोग्रकर्म
ण्या दिकहकः क्रियः लक्ष्मणेनेंद्रजित्कृत्याद्यभिचारमघो हतः ९३ कुर्याद्वृद्धं सहस्रेण प्रभूतं स्तेनसं
ग पदं अगस्त्यन्नल्वलवातापिकोच्चाप्यास्यान्येहतो व्ययः ९४ नन्मावधिन न कुर्यादेने सेनापकारि यत्
संस्मरे कार्शीरः शेषमीनाक्षेश्चं दशाननः ९५ जराञ्चेश्रेष्ठुको शाप्नुनपो वनगतिर्भवेत् श्रेतेवनंय
यतो यातः गाकुलद्वीमहीभुजः ९६ भनजन्मजराक्षेदकोविदः स्याद्वयेहये विडरेण उनर्जन्मवी
जंतानानलोद्भूतं ९७ परमात्मानमंतेतज्ज्योतिं पश्येत्सनातनं तत्कृत्स्यायोगिनो याताः शुकशांत
नवादयः ९८ ग्राम्याविधिर्जीवेपि जीवेन्स्वकुन संततिः जीवंत्स्वर्योपि मां यात भ्रम्याकार्येयशो मये
श्रेतेसेनाघरं विलंस्मरे डतीरमापदो प्रारतल्पगताभीष्मः सस्मार गरुडध्वजं १०० ।। इति चारचर्योपदेशः
श्रव्याश्रीव्यासदासेन सम्यासेन सतोमतः देमेंद्रेण विचार्येयं चारुचर्या प्रकाशिता: १०१ समाप्तः ।।